

kotics.jozsef_268_24

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Kotics József

A cigányokkal való együttélés a Kárpát-
medencében - az interetnikus kapcsolatok
mintázatai

Miskolc, 2024

kotics.jozsef_268_24

I. A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

40 éve végzek tudományos tevékenységet a néprajz-kulturális antropológia tudományterületen. Kutatói tevékenységem több tematikus mezőt ölel fel. Kutatói tevékenységem első évtizedeiben meghatározó témakörök a gyűjtögető gazdálkodás, a paraszti méhészet, a paraszti gazdálkodási formák és gazdasági stratégiák valamint a kalendáris szokások vizsgálata volt. Ekkor elsődlegesen néprajzi terepmunkára alapozottan lokális közösségekben végeztem vizsgálatokat, de kezdetektől figyelmet fordítottam a történeti szempontok érvényesítésére a statisztikai és levéltári dokumentumok feltárására. Ugyancsak az első két évtizedben folytattam társadalomnéprajzi vizsgálatokat, amelyek elsődlegesen az erkölcsi értékrendszer és a társadalmi kontroll témakörében folytak.

Szakmai tevékenységem legmaghatározóbb témaköre az etnikumközi kapcsolatviszonyok feltárására irányul. A majd 30 éves kutatómunka során az interetnikus kapcsolatviszonyok elsődlegesen terepmunkára alapozott, lokális dimenzióban megragadható néprajzi-antropológia módszerű kutatására törekedtem. Ennek érdekében kiterjedt terepmunkát végeztem a Kárpát medence térségében, amelynek révén vizsgáltam a bukovinai székelyek és svábok, románok és magyarok, szlovákok és magyarok, cigányok és magyarok, cigányok-románok és magyarok, valamint szászok, cigányok, magyarok és románok lokális együttélési gyakorlatait. Az utóbbi tíz évben kutatói érdeklődésem előterébe került a cigány/roma és a velük élő eltérő etnikumok kapcsolatviszonyának néprajzi-antropológiai kutatása. A kutatás továbbra is a lokális szintek vizsgálatára alapozódott, de egyre hangsúlyosabban jelentek meg ezekben a vizsgálatban elméleti keretként az etnicitás kutatás konstruktivista irányzatai, ugyanakkor az alkalmazott antropológiai szemlélet is egyre hangsúlyosabban jelenik meg a kutatásaimban. Ezekben a vizsgálatokban módszertani szempontból – bár a kutatás kezdetén még nem ezt a terminológiát alkalmazva -, de egyértelműen a Marcus nevéhez kapcsolódó többszínű etnográfia (multi-sited ethnography) módszerét alkalmaztam.

A benyújtott disszertáció több szinten is komplex megközelítésben kívánja vizsgálni a románokkal/cigányokkal kialakított interetnikus kapcsolatokra irányuló kutatások eddigi eredményeit. Arra vállalkozom, hogy az igen kiterjedt néprajzi, kulturális antropológia, szociológiai és történeti kutatások eredményeit egy komplex megközelítés révén egymásra vonatkoztatom. Az első látásra teljesen eltérő tudáselőállítási kontextusban létrehozott adatok és az eltérő diszciplináris hagyományokhoz erősen kötődő interpretációk ellenére a

cigányokra/romákra vonatkozó interetnikus kapcsolatviszonyok markáns jellegzetességeket és mintázatokat mutatnak. Kutatási eredményeim arra utalnak, hogy a romákkal/cigányokkal kialakított kapcsolatviszony döntően más alapszerkezetet mutat, ha a többi etnikum egymással él közös lokális térben vagy ez a kapcsolat romákkal kerül megvalósulásra. Az első típusban a kapcsolatviszonyok komplementer, azaz kiegészítő jellegűek, míg a romákkal szemben létrejövő interetnikus viszonyok mindig szembenállásra épülnek és jellegűek. A romákkal való kapcsolatok minden esetben a stigmatizáló különbségtételre épülnek.

Az együtt élő etnikumok etnikai határépítési folyamata Közép –Kelet- Európa rurális településein máig meghatározó tényező. Az eltérő etnikai csoportok közötti határok fenntartásának fontos eleme a másik etnikumról formált kép sztereotípiáinak kialakítása és működtetése. Ezek – Eidheim kategóriáit használva – egyfelől a dichotomizáció jegyében születnek, amikor is lényeges jellemzőjük az aszimmetrikus viszonyok alapelveként való elfogadása, a másikat kirekesztő, lenéző, negatív vonások jelenléte, a sztereotípiarendszer kimunkáltsága. Az eltérő etnikumok kölcsönös elhatárolódási folyamatát nevezi Eidheim „dichotomizációnak”, amely alapvetően egy „mi” –„ők” típusú kapcsolatot és szembenállást fejez ki. Az etnikumok közötti interakcióknak egy ezzel ellentétes formája az ún. komplementarizáció, amely nem a szembenállásra épül. Ebben az esetben a kulturális különbségek az etnicitáson keresztül kommunikálódnak, létezésüket tényként és gyakran előnyként kezelik. A komplementarizáció egy „mi” és „ti” típusú folyamatként írható le.

Az etnikai együttélési helyzetek vonatkozásában kiemelt fontossága van a térben éléshez rendelt kategorizációnak. Az egyes csoportok eltérő módon tekintenek azokra az etnicizált terekre, amelyben olyan etnikailag elkülönülő csoportok élnek, amelyeket a dichotomizáció, vagy a komplementarizáció folyamatában értelmeznek. A térbe zárt különbözőség, így a másik etnikumot vagy szegregátumnak tekinti, vagy egy olyan térnek, amelyben az etnikus jelleg a meghatározó. Az első esetben a térbeli elkülönülés az ottani életforma leértékelését jelenti, míg a másokban pusztán a fizikai és szimbolikus határok meglétét a két csoport között. Az elkülönített csoportok életformáit tehát a térben élés egy meghatározott típusához rendelik, amelyek értéktelítettek. Az etnikai együttélési helyzetek Kárpát-medencei vizsgálata során azt tapasztaltam, hogy a roma-nem roma együttélési gyakorlatok minden esetben a szembenállásra épülnek, függetlenül attól, hogy románokkal, szászokkal, vagy éppen magyarokkal élnek együtt.

Hipotézisem szerint a roma nem–roma etnikai együttélési helyzetekben az együtt élő etnikumok viszonyát a kölcsönös elhatárolódás (a dichotomizáció) jellemzi, azonban azokban az etnikai

együttélési helyzetekben, amelyben nem jelennek meg a romák, annak ellenére, hogy folyamatos a két etnikum között a határépítés és annak fenntartására is törekszenek, ez nem a szembenállásra, hanem a kölcsönös függésre, a komplementarizációra épül. Meglátásom szerint az antropológiai szakirodalom nem számol kellően azzal, hogy ez a csak roma–nem roma relációban megfigyelhető jellegzetesség döntő jelentőségű a romák társadalmi integrációjának folyamatában, pontosabban az antropológiai tudás társadalmi alkalmazásában. Célom annak bemutatása, hogy a lokális társadalmak együttélési viszonylataiban hogyan ragadható meg az etnikai határépítés két jellegzetes típusa. A kutatás célja az etnikai együttélési helyzetek lokális (térbeli) leképeződéseinek és helyi kényszerítő erejének a feltárása volt. A kutatás során nem a terepeket magukat, hanem az együttélési helyzetek mechanizmusait hasonlítom össze.

Az együttélési helyzeteket antropológiai terepmunka révén való tanulmányozása során azok a viszonylatok és mechanizmusok érdekelnek, amelyek révén a roma emberek ezekben a lokális közösségekben ki tudnak kerülni a stigmatizáló különbségtétel alól. Antropológusként a Kárpát-medence különböző lokális közösségeiben vizsgáltam az együttélési gyakorlatokat, azok működési módozatait. Ki kell emelnem, hogy esettanulmányokon keresztül próbálom az együttélést meghatározó összetevők körét számba venni és a lehetséges mintázatokat megragadni. Ebből adódóan igen óvatosan kell eljárni az általánosíthatóságot illetően. Nem osztom azt a felfogást, hogy az együttélési helyzetek olyannyira egyediek, hogy bárminemű általánosítást lehetetlenné tesznek, de azt sem, amely néhány lokális együttélési helyzet tanulmányozása után helyi modellekről beszél.

Az értekezés 7 nagyobb tematikus egységre tagolódik. Az első fejezetet leszámítva minden átfogó egység úgy épül fel, hogy az adott tematikus mezőhöz kapcsolódóan átfogó tanulmányt vagy tanulmányokat találunk, míg ezekhez – egy kivétellel – olyan esettanulmány vagy esettanulmányok kapcsolódnak, amelyek saját terepkutatásra épülnek.

Az írás *első fejezetében (I.)* az elméleti-módszertani kereteket veszem számba. Ez az egység két alfejezetre bomlik:

1. Az interetnikus kapcsolatok vizsgálatának elméleti keretei
2. A cigányok/romák etnikai besorolási gyakorlatai és a nyelvi kategorizáció

A fejezetben olvasható tematikus részfejezetek során fő törekvésem, hogy a romákkal foglalkozó három meghatározó diszciplína – a történettudomány, a szociológia és a néprajz-kulturális antropológia – romákkal kapcsolatos megközelítéseit bemutassam. Amellett érvelek,

hogy a tudományterületi sajátosságokból adódó különbségek inkább akadályozzák a romákról szóló komplex tudományos megközelítés kialakulását, mintsem segítenék. Ennek kapcsán rámutatok, hogy a szinkron és diakron megközelítés, valamint a strukturalista és kulturalista nézőpont éles szembeállítása hogyan akadályozza meg olyan romákról szóló tudástartalmak előállítását, amelyek az egyes tudományterületek képviselői között kompatibilisak lennének. Nemzetközi példákra hivatkozva amellet érvelek, hogy sem a szociológusok, sem a kulturális antropológusok figyelme nem kerülhetné el a társadalomtörténeti szempont érvényesítését a romákkal kapcsolatos vizsgálatok során. Megítélésem szerint a szociológiai és antropológiai nézőpont közelítése, egymás kutatási eredményeinek ismerete nagymértékben hozzájárulhatna a romákról való tudományos beszédmodok megújításához, hiszen a merev diszciplináris megközelítésmódok akadályozzák a két tudományterület eredményeinek egymásra vonatkoztathatóságát.

Ebben a fejezetben kerülnek bemutatásra azok az elméleti megközelítések is, amelyek az értelmezés fogalmi keretét alkotják. Alapvetően az etnicitás kutatás kortárs irányzatai jelentik az elméleti keretet, ugyanakkor nem megkerülhető az interszekcionalitás, a szegénységkultúra, az underclass elmélet és újabban a prekariátussal kapcsolatos elméleti megfontolások rövid számbavétele, továbbá a rasszizálással kapcsolatos elméleti vonatkozások és kutatási eredmények sem. Ebben a részben elméletént és módszerként kerül definiálásra a Marcus-féle többszínű etnográfia koncepció is, mivel az interetnikus kapcsolatok vizsgálata során látens módon, de már az etnikumközi kapcsolatokra vonatkozó kutatásaim kezdetétől ezt a módszert követem, ugyanakkor korábbi írásaim kizárólag az etnicitás fogalomkörében elemezték a kapott eredményeket.

A szilágysági OTKA kutatásunk eredményeit bemutató kötetben már a többszínű etnográfia elméleti keretében vizsgáljuk az együttélési gyakorlatokat. Egyrészt már a miskolci antropológiai műhelyben folytatott interetnikus kapcsolatokra irányuló vizsgálataink kezdeti időszakában elfogadott koncepció volt, hogy a Kárpát-medencei interetnikus viszonyokat több terepen vizsgáljuk, a kutatás azonos szempontrendszerének kialakítása azt a célt szolgálta, hogy a terepen kapott eredmények összehasonlíthatóak legyenek. Másfelől már elméleti keretként is alkalmaztuk a többszínű antropológiát, amikor nem a több lokális terepen végzett kutatáson volt elsődlegesen a hangsúly, hanem azon, hogy az eltérő szinterek vizsgálata révén megvalósulhat a mikro és makrostrukturális dimenzió megragadása is.

Szükségesnek látszik a pontos fogalomhasználat érdekében önálló alfejezetben tárgyalni a cigányok tudományos klasszifikációjának kérdéskörét, amely egyfelől felöleli a Ki a cigány?

kérdésre adott igen sokféle tudományos válasz számbavételét, valamint a legújabb nyelvantropológiai és nyelvideológia kutatások eredményeire építve részletesen kitér a néprajz és a szociológia cigány csoportokat felölelő kategorizációjára, valamint a történettudomány legújabb vonatkozó kutatási eredményeire. Azért is fontos ez, mert szükségesnek látszik az eddigi leegyszerűsített és pontatlan kategorizációs gyakorlatokon túllépni. A máig reflektálatlanul használt – nyelvi megközelítést alkalmazó – kategóriarendszer következetesebb és pontosabb használatára teszek javaslatot.

A második fejezet (II.) áttekintést nyújt a roma–magyar interetnikus kapcsolatok történeti korszakairól. A cél nem a történeti folyamat részletező megmutatása, hanem azoknak a gazdasági-társadalmi, jogi és politikai keretfeltételeknek a megismertetése, amely hat évszázadon keresztül – különböző korszakokhoz kötődően – formálta az etnikai kapcsolatviszonyok kereteit és gyakorlatát.

A harmadik fejezetben (III.) arra teszek kísérletet, hogy a romákkal való interetnikus kapcsolatok szempontjából meghatározó tematikus mezők vizsgálatában érvényesítsem a komplex megközelítést. Vagyis ebben a fejezetben folyamatszerűségében kívánom bemutatni egyfelől a romák/cigányok foglalkozási szerkezetének és megélhetési stratégiáinak változását, valamint az informális gazdasági gyakorlatok szerepét a romák megélhetési stratégiáiban. Módszertani értelemben is komoly kihívást jelent, hogy a jellegében, súlyában kifejezetten eltérő és nehezen egymásra vonatkoztatható diszciplináris keretek (történettudomány, szociológia, néprajz-kulturális antropológia) között, saját módszertani eljárások alapján előállított adatokból hogyan rajzolható meg egy hat évszázadot felölelő folyamat. Ugyanakkor azt gondolom, hogy éppen a többszinterű antropológia komplex módszerének alkalmazása révén a diffúz anyag egy közös értelmezési keretbe integrálható. A fejezet kronologikusan mutatja be a romák Kárpát medencében való megjelenésétől napjainkig, a foglalkozásváltási kényszereket, a különböző adaptációs stratégiákat, valamint az informális gazdasági gyakorlatokat. Itt jelenik meg az első esettanulmány, amely a 2010-es években végzett több évig tartó kutatás alapján vizsgálja a megélhetési stratégiák kérdéskörét tartósan munkanélküliek körében.

Ugyancsak a harmadik (III.) fejezetben kerülnek a vizsgálat középpontjába a cigány/roma lakosság számaránya, területi elhelyezkedése, mobilitási folyamatai. Az interetnikus

kapcsolatviszonyok tekintetében döntő jelentősége van a népességszám alakulásának, lokális arányának és a romák térbeli elhelyezkedésének. Az elmúlt több mint hatszáz év alatt igen jelentős változásoknak lehetünk tanúi. A fejezet elsődleges történeti, demográfia, szociológiai és néprajzi-antropológia adatokra alapozódik, de kitüntetett szerepet kap a ma Magyarországon igen magas színvonalon művelt társadalomföldrajzi szemléletű térkutatás eredményeinek figyelembevétele. A fejezetben két esettanulmány található, amely a romák térbeli elkülönülését, szegregációját vizsgálja, az egyik lokális vonatkozásban, a másik intézményi szinten kialakuló szegregációs gyakorlatokat mutat meg. Ez utóbbi, az iskolai szegregáció folyamata már az 1980-as második felében megjelenik Magyarországon, azonban napjainkra kialakul egy korábban nem ismert szociokulturális jelenség a kizárólag roma gyermeket tanító általános iskola intézménye. Az első esettanulmány egy három éve tartó antropológiai kutatás eredményeit összegzi a magyarországi “gettóiskolák” kialakulásáról, területi megoszlásáról és a “roma iskolákban” megfigyelhető intézményi szerepek és gyakorlatok eltérő voltáról.

A fejezet második esettanulmánya egy alkalmazott antropológiai kutatáson alapuló keresztül mutatja be a romákat érintő társadalmi integrációt elősegítő komplex programok működését, az antropológiai tudás azokban való felhasználhatóságát. A *Munkásövezetből roma szegregátum?* címet viselő esettanulmány Makó, egy dél-alföldi – korábban megyei központként működő – mezőváros példáján mutatja meg, hogy a korábban munkások által lakott városrész, hogyan válik túlnyomórészt helyi romák által lakott szegregátummá, amely egyúttal a környező települések szegényeinek is gyűjtőhelyévé. Makón 2015-ben került sor egy alkalmazott antropológiai kutatásra, amelyre alapozva készítettem el a Honvéd-városrész szociális városrehabilitációs beavatkozásának megvalósíthatósági tanulmányát. Az esettanulmányban nem pusztán a projekt működését és a kutatási eredményeket mutatom be, hanem módszertani reflexiókat is teszek az alkalmazott antropológiai kutatás és tudás magyarországi szerepéről, működéséről, lehetőségeiről.

Az értekezés *negyedik* (IV.) fejezete „A sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban: Stigmatizáció mint határképő eszköz” címet viseli. Ennek első alfejezete a romákkal szembeni interetnikus sztereotípiákat állítja a középpontba. Történeti vonatkozásában és strukturális keretekben is tárgyalja a romákkal kapcsolatos interetnikus sztereotípiák igen összetett kérdését. Ebben a fejezetben nem antropológiai terepmunkára épülő esettanulmányt találunk, hanem kitérőt, exkurzust teszek, amelyben az antropofágia vád magyarországi példáit tágabb összefüggésrendszerben értelmezve mutatom be a Langmuir által kimérikus előítéletnek

nevezett vádaskodási mechanizmus jellegzetességeit és azt a zsidókra kialakított több évszázada működő vérvád modellel hozom összefüggésbe, utalva a hasonlóságok mellett azok eltéréseire is. Az “emberevés” vádak a romákkal kapcsolatos stigmatizáló különbségtétel szélsőséges formáit jelentik, de alkalmat kínálnak arra, hogy tágabb összefüggésrendszerben és történeti folyamatában értelmezzük a velük kapcsolatos vádaskodási mechanizmus társadalomtörténeti kontextusait.

A disszertáció *ötödik* (V) fejezete a roma–nem roma interetnikus kapcsolatokban megfigyelhető mintázatokat állítja a középpontba. Az ezt elemző alfejezet elsődlegesen az antropológiai kutatások alapján tárgyalja a romák különböző etnikumokkal kialakított interetnikus kapcsolatainak jellemzőit és jellegzetességeit a Kárpát-medencében. Az elemzés kitér ezeknek a kapcsolatviszonyoknak a mintázataira és lehetséges típusaira is. Ezt követően összevetésre kerül a Lokális világok című kötet 15 esettanulmánya alapján, hogy miben különböznek a roma–nem roma viszonylatban az interetnikus kapcsolatok azoktól az etnikumok közötti együttélési helyzetektől, amelyekben nincsenek romák. A fejezetben három esettanulmány szerepel. Ebből kettő a romákkal való interetnikus kapcsolatok lokális példáit mutatja be.

A fejezet két esetben is saját terepmunkán alapuló esettanulmányon keresztül mutatja be a roma–nem roma interetnikus kapcsolatok különböző lokális gyakorlatait. Az első alfejezet egy romániai multietnikus település – a székelyföldi Zabola – román–cigány és magyar–roma etnikai együttélési viszonyait tárja fel és elemzi. Az 1997-ben lezajlott terepmunkát 2018-ban megismételtem és a fejezetben részletesen bemutatom a változásfolyamat összetevőit is.

A fejezet második esettanulmánya igazából megint egy kitérő, exkurzus, amennyiben olyan interetnikus kapcsolatviszonyt mutat be, amelyben nincsenek romák. Az esettanulmány a romániai Tövishát 3 településén mutatja be a román–magyar együttélés jellegzetességeit. Az értekezés alaphipotézise az, hogy a Kárpát-medencében a roma–nem roma együttélés teljesen eltérő a nem roma etnikumok között létrejövő együttélési gyakorlatoktól. Harald Eidheim kategóriarendszerét alkalmazva azt feltételezem, hogy a szembenállásra épülő (dichotóm) kapcsolatviszony csak roma–nem roma etnikumok együttélése esetében jellemző, míg a kölcsönös elfogadáson alapuló (komplementer) viszonyrendszer a nem roma etnikumok közötti együttélés gyakorlatát jellemzi. A tövisháti esettanulmány azt célozza, hogy egy konfliktusmentes, kölcsönös elismerésen alapuló együttélési modell részletes bemutatása révén megismerjük, hogy a román–magyar együttélés több évszázada alatt hogyan formálódott ki az a helyi működési modell, amely megteremt a gesztusok kölcsönös rendszerét, amely létrehozza

a helyi románok és magyarok körében a lokális „éthoszt. Erdélyben a románok és a magyarok együttélése nem minden esetben ilyen kiegyensúlyozott, jóllehet a többi esetben is komplementer a két etnikum viszonya. A Tövisháton évszázadok óta diaszpórában élnek a magyarok és az együttélés „kényszere” alakította ki a románok és magyarok kölcsönös függőségén alapuló együttélési modelljét. Ez az együttélési gyakorlat részletesen mutatja meg a roma–nem roma együttélési gyakorlatok alapvetően eltérő voltát. Ez a kapcsolaviszonyokat részletezően bemutató fejezet lehetőséget kínál arra, hogy az összegzésben rámutassak a felállított hipotézis érvényességére.

A fejezet harmadik esettanulmánya egy alkalmazott antropológia projekt bemutatása és elemzése, amely egy észak-magyarországi településen zajlott. Ez egy komplex innovatív fejlesztési program részeként valósult meg, amikor is a roma–magyar konfliktuspotenciált vizsgáltuk antropológiai módszerekkel egy biomassza üzem felépítését megépítését megelőzően. Az esettanulmány a csernelyi magyar–roma interetnikus kapcsolatviszony sajátosságait teszi az elemzés tárgyává. Csernelyben a szocialista modernizáció időszakában sikeresen zajlott le a romák társadalmi integrációja, azonban a rendszerváltást követően ez a folyamat megakadt, miután a környező településekről munkanélkülivé vált romák költöznek a faluba. Zabolától és Vajolától eltérően itt nem a rurális, hanem az ipari és bányász életforma hozta közel a magyarokat és a romákat, tette lehetővé társadalmi elfogadásukat. Az esettanulmányban kitérek arra, hogy a rendszerváltást követően a korábbi konszolidált együttélési gyakorlat miért válik erősen konfliktusossá, hogyan kapnak újra erőre a romákra vonatkoztatott sztereotípiák.

Az értekezés *hetedik* (VII) fejezete a Kilépés a stigmatizációból megnevezést kapta. Ennek első egységében a vallásosság szerepét vizsgálom a romák társadalmi integrációjában. Mind a nemzetközi, mind a hazai kutatások hangsúlyosan emelik ki a vallás romák integrációjában betöltött kitüntetett szerepét. Rámutatnak arra, hogy a romák helyi vallási közösségekhez való csatlakozása döntő lépés az elfogadás és a társadalmi integráció szempontjából. A fejezet elsődlegesen a vallási konverzió átesett roma személyek és közösségek esetében vizsgálja a megtérés következtében bekövetkezett életformaváltást, amely a sikeres társadalmi integráció előmozdítója lesz. A fejezet kiemelten vizsgálja a neoprotestáns és karizmatikus mozgalmak roma vallási kultúrában betöltött szerepét, hangsúlyozva, hogy ebben az esetben nem pusztán egyes személyek vallási közösségbe való csatlakozásáról van szó, hanem roma csoportok, közösségek vallási konverziója révén úgy valósul meg a társadalmi elfogadás és integráció, hogy az együtt jár a roma identitás pozitív megélésével is és a nem romákkal való etnikus

határok lebomlásával is. A fejezet második egysége, esettanulmány formájában egy sajátos roma–nem roma együttélési gyakorlatot mutat be, Vajolát (Uila, Románia), ahol a romák a 18. század közepétől együtt éltek a szászokkal, megtanulták a nyelvüket, átvették szokásaikat, felvették az evangélikus vallást. Itt egy sikeres, a vallás és a szász értékrend átvételére épülő akkulturációs folyamatot találunk, ahol a romák és szászok együttélése – jóllehet asszimetrikus viszonyra alapozódott –, kezdetektől nem a szembenállásra épült. A szászok Vajoláról való elköltözése óta a romák használják az evangélikus templomot, ők alkotják Románia legnagyobb lutheránus gyülekezetét. Vajolán a romák őrzik a szász nyelvet, vallást és hagyományt. Az 1998-ban zajlott terepkutatást Vajolán 2018-ban megismételtem, a lokális interetnikus kapcsolatok jellegének utóbbi 20 évben való átalakulásának bemutatásával végződik a fejezet. Értekezésemben tehát arra teszek kísérletet, hogy a cigány–magyar interetnikus kapcsolatok jelenséghálóját komplex módon mutassam be. Ennek során arra vállalkozom, hogy ezt a jelenséget történeti és szinkron dimenziójában egyaránt vizsgálom. Hangsúlyosan törekszem arra, hogy a kutatási eredmények (szakpolitikai) alkalmazhatóságát is szem előtt tartsam. Munkám monografikus igényű feldolgozása a témának, amelyre azáltal törekszik, hogy a cigány–magyar interetnikus kapcsolatok vonatkozásában az eltérő diszciplináris kutatások kapcsolódási pontjainak megtalálása és az átfogó kép kialakítása érdekében a különböző tudományterületek adatainak „egybeolvasására” tesz kísérletet.

II. A KUTATÁS MÓDSZEREI, FORRÁSFELTÁRÁS, ELVÉGZETT

VIZSGÁLATOK

Az értekezés átfogó képet kíván nyújtani a néprajzi- antropológiai kutatások a cigány/roma közösségek más etnikumokkal való interetnikus kapcsolataira vonatkozó megközelítésmódjairól. Elsődlegesen arra a kérdésre helyezi a hangsúlyt, hogy a napjainkra egymástól markánsan elváló akadémiai és alkalmazott antropológiai kutatások az elméleti keret, az alkalmazott módszerek és a textuális stratégiák vonatkozásában mutatnak-e eltéréseket és jellegzetességeket. Az etnikai együttélési helyzetek roma-nem roma relációjában azt mutatja be, hogy a kutatásokban az együttélési gyakorlatokra vonatkozóan a tudás-előállítás kontextusa és a tudás gyakorlati értékű felhasználása milyen kapcsolatban áll egymással. A munka reflektál a diszciplináris keretek között előállított tudástartalmak kompatibilitásának kérdéskörére is.

A magyarországi cigányokra vonatkozó kutatások igen kiterjedtek, közös jellemzőjük, hogy a sokféle tudományos megközelítés okán rendkívül eltérő szempontokat érvényesítenek. Bár ma már a nemzetközi és a hazai vizsgálatok is megkísérlik magukat a romológia/ciganológia fogalma alatt önálló tudományterületként meghatározni, ezek a törekvések – miután igen heterogén látásmódot képviselnek – nem igazán tekinthetők sikeresnek. Míg korábban a nyelvészeti és néprajzi kutatások uralták a cigánykutatásokat, ma egyre inkább a történettudomány és a társadalomtudományok (szociológia és kulturális antropológia) a jellegadó tudományterületek. Egyre inkább teret kap a cigányvizsgálatokban a társadalomföldrajzi megközelítés is, amely a térkutatások címszó alatt fontos szerepet tölt be a társadalmi folyamatok értelmezésében. Fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a cigányvizsgálatoknak nincs egységes elméleti kerete és a kutatási témák igen szétterjedőek. Ez oda vezet, hogy az egyes kutatási eredmények között nincs kapcsolódás, azok jöllehet ugyanazon tárgyterületre vonatkoznak, az eredmények nem összehasonlíthatók, a feltárt kutatási eredmények gyakran nem kompatibilisek.

A cigány kultúrák értelmezése kapcsán kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk a tudományos nézőpont kérdésének. Jöllehet egy azon történeti jelenség megközelítéséről van szó, mégis élesen különböző felfogások érvényesülnek. Karakteresen eltér a történetírói megközelítés és a kisebbségpolitikai, szociológiai látásmód. A magyarországi cigányokra vonatkozó történeti kutatások a kisebbségi és többségi társadalom kapcsolatviszonyaiban, „az együttélési modellek változásának paradigmájában” értelmezik a több évszázados közös történelmet. Ezzel szemben

a kisebbségpolitikai és szociológia megközelítések az európai cigányság történetére értelmezési keretként kialakított másik – a szenvedés- és üldöztörténeti - paradigmában vélik elbeszélhetőnek a magyarországi cigányság történetét.

A cigányokra vonatkozó különböző tudományági megközelítések eredményei a kezdetektől arra utaltak, hogy rendkívül összetett és sokféle kulturális hagyomány jellemzi a vizsgált csoportokat, ennek ellenére a róluk való társadalomtudományos beszédmodban hosszú ideig az őket egységes csoportként való felfogás jellemezte. Ennek okát „a kutatott tárgykonstrukció megőrzésének szándékában” kereshetjük.

A nyolcvanas évektől kezdődően paradigmaváltás történik. Ekkortól figyelhető meg a cigányokat homogén entitásként tételező felfogás alapvető megváltozása. A cigányokkal foglalkozó társadalomtudományi szövegekben megerősödik a heterogenitás felismerésének a tapasztalata. A lényegi megállapítás arra irányul, hogy a cigányokra vonatkozó társadalomtudományos tények alapján a cigányok nem jellemezhetők többé egységes csoportként, s hogy „reménytelen célt tűz ki maga elé az a homogenizáló beszédmód, amely a cigányokat objektív ismérvek alapján reméli más csoportoktól elkülöníteni.”

A cigányok heterogenitását elfogadó kutatások ekkortól már egyöntetűen azt vallják, hogy "a cigány" csoport, mint olyan nem létezik és soha nem is létezett ténylegesen. A homogén cigány kultúra elképzelése a kutatók által konstruált kategória csupán. Magától értetődően ez a szemléletváltás nem arra utal, hogy megkérdőjeleződik az egyes cigány csoportoknak a léte, hiszen ilyenek magától értetődően voltak és ma is vannak. „A legfőbb kérdés, amire választ kellett ezeknek a kutatásoknak találniuk az, hogy a környezetük által cigányként számon tartott csoportok, amelyeknek társadalmi helyzetét és identitását miért éppen a cigányként (vagy a "nem az igazi cigány"-ként) való kategorizálásuk határozza meg. Ennek keretében a vizsgálatok fő törekvése az egyes cigánynak tartott csoportok közötti különbségek és hasonlóságok felderítése és az arra való törekvés, hogy lehetséges-e, s ha igen milyen módon a cigány csoportok valamely közös nevezőn való leírása.” Ezt a törekvést jelentősen nehezíti, hogy az egyes tudományterületi megközelítések igen eltérő látásmódot alkalmaznak, amelyek sok esetben eleve korlátozott értelmezési keretben működnek. Alapvető felfogásbeli különbség figyelhető meg a szociológiában és kulturális antropológiában. A két társadalomtudományi szakterületen teljesen különbözőek a cigányokról szóló tudás előállításának kontextusai. A szociológiai cigánykutatások a heterogenitás problémáját jelentősen redukálják azzal, hogy a cigányokkal kapcsolatos vizsgálataik gyakorlatilag nem tulajdonítanak szerepet az etnikus/kulturális dimenzióknak. A szociológiai felfogásban a társadalmi helyzet kizárólagos

tényező a cigány csoportok elemzése során. Ebből következően a szociológusok a cigány életvilágokat elsődlegesen a kirekesztettség és a szegénység fogalmán keresztül vélik megragadhatónak. Ezt a felfogást azonban teljesen megkérdőjelezi a nem szegény cigányok nagyszámú jelenléte a társadalmi folyamatokban. A marginalitásban létezés a cigányoknak nevezett csoportok esetében az alap állapot a szociológiai megközelítések szerint, ezt a marginalitásában újratermelődő csoport konstitutív elemeként értelmezik. Ennek okát a többségi társadalom felől folyamatosan érkező, ugyan változó intenzitású, de felfogásuk szerint minden történeti korszakban megjelenő rasszizmus, s az ebből fakadó "diszkriminációs többlet" sújtja." A szociológiai kutatások felvállaltan "társadalompolitikailag" elkötelezettek. A cigányokat sújtó strukturális hátrányok és kirekesztés megszüntetése felfogásukban csak a politikai elitek beavatkozása révén lehetséges, amelyek elsődlegesen az ellátó rendszerek teljesen igazságtalan diszfunkcionális mechanizmusainak átalakításával lehet elérni. Ebből következően nem tulajdonítanak jelentőséget az egyes cigány csoportok esetében az etnikus tényezőknek. Másként fogalmazva, azáltal, hogy elismerik a csoportok heterogenitását és sokféleségét, továbbra sem látják az egyes csoportok értelmezésében fontosnak az etnikus identitást és a kulturális vonatkozásokat.

III. AZ ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK TÉTELES

ÖSSZEFOGLALÁSA

A mikro szintű együttélési gyakorlatokra vonatkozó Kárpát-medencei kutatási eredményeim arra utalnak, hogy a romák integrációs esélyei 5 modell keretében valósultak meg.

1. A lakóhelyi szegregációból való kikerülés azon roma családok számára, akik a többségi normarendszert követik lehetőséget kínál a társadalmi elfogadásra és integrációra. A zabolai esettanulmányból azt láttuk, hogy a falu középpontjába költöző romákkal szemben megváltozott a többségi magyarok megítélése, ezáltal ők kikerültek a stigmatizáló különbségtétel alól és velük szemben is (ahogy a románokkal az együttélés kezdeteitől) a kölcsönös elfogadás és függés a meghatározó beállítódás.
2. A csernelyi eset azt az helyi integrációs modellt mutatja meg, amikor a közös munkavégzés révén történik meg a roma népesség életformaváltása, a többségiek által való elfogadása. Fontos kiemelni, hogy itt nem a hagyományos patrónus–kliens kapcsolatviszonyon alapuló munkakapcsolatról van szó, ahol a roma fél aszimmetrikus viszonyban van a nem romákkal, hanem olyan ipari, állami munkavégzési folyamatokról, amikor a romák és nem romák bányákban, ipari vállalatokban egyaránt bér munkásként dolgoztak. Szociálpszichológusok megállapítása szerint az egymással konfliktusba kerülő csoportok feszültsége erősen oldódik, ha közös munkatevékenységet végeznek, ahol egyfelől egymásra vannak utalva, másrészt lehetőség kínálkozik a másik csoport megismerésére, amely a sztereotípiák felülvizsgálatára is alkalmas. Csernelyben a szocialista modernizáció időszakában a közeli bányákban és ipari üzemekben való közös munkavégzés jelentős mértékben csökkentette a lokális társadalomban a romákkal kapcsolatos negatív megítélést, hiszen a közös munka során egymás megismerése révén megtapasztalták a korábban romákról forgalmazott negatív sztereotípiák valótlanágát és érzékelték a roma lakosság életformájában bekövetkezett alapvető változásokat. Más magyarországi példák is arra utalnak, hogy a bányászatban és ipari üzemekben végzett közös tevékenység előmozdítja a romák lokális társadalomba történő integrációját, a két korábban alapjaiban eltérő életforma közeledését.

3. Külön modellként tekintünk a romák vallási gyülekezetben való aktív részvételére. Elsődlegesen a történeti egyházak felekezetei esetében jelent az egyes roma családoknak a vallás integrációs lehetőséget. A vajolai példa azt mutatta meg, hogy a romák szászok általi elfogadásában kiemelt szerepe volt, hogy felvették az evangélikus vallást és már a 18. századi betelepülésüktől részt vettek a helyi gyülekezet életében. Ugyanakkor, – ahogy erre korábban már rámutattam –, ez a vallási befogadás nem volt teljeskörű, ugyan a romák használhatták a szászok templomát, ott is keresztelték és eskették őket, azonban nem voltak teljes gyülekezeti jogú tagok, őket nem választhatták tisztségviselőnek, bizonyos ünnepi alkalmakkor csak roma zenészek tartózkodhattak az evangélikus templomban, a többi roma hívő nem. A teljes jogú egyházi tagságra csak azután került sor, amikor a szászok véglegesen elköltöztek Vajoláról és a helyi romák kapták meg az evangélikus templomot. A zabolai példa azt mutatta meg, hogy több – a lakóhelyi szegregációból kikerült roma család – a katolikus és református gyülekezetekben való intenzív vallási élete társadalmi elfogadottságukhoz vezetett, ami a vallás társadalmi integrációban betöltött kiemelt szerepére utal. Ugyanakkor arra is utaltam, hogy a megismételt kutatás során azt tapasztaltam, hogy ez a folyamat az utóbbi évtizedben Zabolán teljesen megakadt. Míg korábban a két egyház lelkésze volt a romák integrációjának a fő előmozdítója és szószólója, napjainkban – a vallás szerepének romák körében való háttérbe szorulása miatt – a helyi lokális elit az iskolai integrációt részesíti előnyben és tekinti a romák emancipálásában meghatározó összetevőnek. Ez egyben arra is utal, hogy az integrációs folyamat a helyi társadalmakban nem tekinthető lineáris folyamatnak, abban kisebb-nagyobb megakadások, törések is vannak.
4. Bár a vallásosság integrációs szerepével hozható kapcsolatba, mégis külön integrációs modellnek tekinthetjük a neoprotestáns (karizmatikus) gyülekezetbe megtért romák eseteit. Külön fejezetben mutattam rá, hogy ezek a gyülekezetek érnek el igazán jelentős hatást a romák vallási konverzióját illetően. A társadalmi integrációt a neoprotestáns egyházakhoz tartozó romák esetében az teszi lehetővé, hogy a megtérés révén kikerülnek a stigmatizált különbségtétel alól, annak következtében megváltozik az érték-és normarendszerük, a többségi társadalommal való kapcsolatviszonyaik, és mindez utat nyit társadalmi integrációjuk előtt. Fontos kiemelni, hogy ebben az esetben nem egyes személyek, családok integrálódnak csupán a helyi társadalomba, hanem egész roma közösségek. Ezért is tekintik többen

a legsikeresebb integrációs stratégiának a romák körében a vallási konverziót. Ugyanakkor itt is hangsúlyozni kell, hogy sem a magyarországi, sem a kelet-európai romák döntő többségét nem érik el az evangelizációs mozgalmak.

Kikerülés a stigmatizációból: diplomás romák mobilitási útjai. Ha nem kizárólag a lokális együttélési szint vonatkozásában vizsgáljuk a romák integrációs esélyeit, hangsúlyosabban kell az egyének mobilitási pályájának jellegzetességeit megvizsgálnunk. A marginalizációból és stigmatizációból való kikerülés **önálló modelljének tekinthetjük a diplomás romák mobilitási útjait**, amikor is a sikeres egyetemi tanulmányok segítik a roma fiatalok felfelé történő mobilitását. Azok a cigányok, akik a társadalmi mobilitás csekély lehetőségével élni tudtak, és így kikerültek a hátrányos helyzetűek, szociálisan depriváltak köréből, a legtöbb esetben kiesnek a társadalomkutatások fókuszából. Nagyon kevés olyan kutatás van, amely a roma elit vagy a sikeres romák identitását, integrációs stratégiáit mutatja be. A roma diplomások identitásában meghatározóvá válik a „permanens liminalitás” állapota, amely arra a helyzetre utal, amely az értelmiségivé válás folyamatában jellemző rájuk, a származási közösségüktől eltávolodnak a társadalmi/mobilitási folyamat eredményeképpen, de a többségi szakmai közösségnek és tágabb többségi közösségnek nem válnak elfogadott tagjaivá, így élethelyzetüket a tartós köztesség állapota jellemzi, amely sokszor traumatizált állapottal kísért. Gulyás szerint kutatási eredményei bemutatják, milyen nehézségeket kell megélnie a diplomát szerzett értelmiségi szerepet betölteni kívánó értelmiséginek. A „se ide nem tartozok, de még oda sem” a köztesség állapotának érzése valóban markánsan jellemzi az interjúalanyokat. Azonban az egyértelműn nem igazolódott, hogy a diplomás romák eltávolodnak, kilépnek korábbi kulturális közegükből. A fiatal roma diplomások esetében egyre erősebb tendencia a veszélyeztetett identitás megküzdési stratégiáiban a pozitív önkép kialakítása, a roma identitás újrafelfedezése, annak büszke vállalása. Azért kényszerülnek erre, mert, ha tagadják is roma identitásukat, rejtőzködni is próbálnak, ez egyáltalán nem vezet eredményre, hiszen a többségi társadalom rasszjegyeik alapján továbbra is cigányként tartja őket számon. A diplomás romák esetében az életvezetési normák tekintetében valóban megfigyelhető egy akkulturalizációs folyamat. Ez azonban inkább értelmezendő egy társadalmi mobilitási/polgárosodási folyamat következményeként, semmint a roma identitástól való tudatos távolodásként. Itt már valóban arról beszélhetünk, amikor megszűnik ezeknek a diplomát szerzett személyeknek a stigmatizálása, ami az új társadalmi pozíciójuknak köszönhető. Azonban a kutatások arra is utalnak, hogy a társadalmi integráció még az ő esetükben sem tud teljeskörűen megvalósulni.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN KÉSZÜLT

PUBLIKÁCIÓK

KOTICS József

- 2023 Interpretations and Approaches to the Coexistence Situations of the Roma and Non-Roma in Anthropological Research. Acta Ethnologica Danubiana
- 2020 A cigány–magyar együttélés mintázatai. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem, Közigazgatástudományi Kar
- 2020 The Types of Gypsy – Non-Gypsy Cohabitation.: The Example of a Local Transsylvanian Community Szellem és Tudomány pp. 320-330.
- 2020 Szociális városrehabilitáció és kulturális antropológia - Elméleti és módszertani reflexiók egy fejlesztési projekt tapasztalatairól In: Péti Schwarcz – Schwarcz Gyöngyi – Ress Boglárka (szerk.) Multidiszciplináris tanulmányértékezés a Kárpát-medence és magyarságának egyes társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségeiről és kihívásairól. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 71-77.
- 2019 Az antropofágia mint kimérikus előítélet: A cigányokra vonatkoztatott emberevés vádjá Magyarországon In: Biczó, Gábor (szerk.) Így kutatunk mi : A Lippai Balázs Roma Szakkollégium válogatott romológiai tanulmánygyűjteménye Debrecen, Magyarország : Didakt Kft. pp. 29-50.
- 2019 A cigányok mint a szász kultúra továbbélítői? A szász kultúra és az evangélikus vallás szerepe egy erdélyi lokális cigány közösség identitásában=Gypsies as the keepers af Saxon culture? The Role of Saxon Culture and Evangelic Religion in the Identity of a local Transylvanian Gypsy Community In: Biczó, Gábor (szerk.) Terepek és elméletek = Fields and Theories : A Lippai Balázs Roma Szakkollégium válogatott romológiai tanulmánygyűjteménye = Selected Essayes from the Field of Romology by Lippai Balázs Romani College Debrecen, Magyarország : Didakt Kft. pp. 263-280.
- 2018 Egy székelýföldi multietnikus település cigány közösségének integrációs folyamata: Egy megismételt kutatás tanulságai. Néprajzi Látóhatár, XVIII. : 1-2 pp. 107-124.

- 2017 Local patterns of cohabitation with the Roma In: Biczó Gábor – Bálint Péter (szerk.) Peremhelyzetben II. = In Marginal Position II. : romológiai írások = Writings from the Field of Romology. Debrecen: Didakt Kft. pp. 67-86.
- 2016 Munkásövezetből roma szegregátum? Makó Honvéd városrészének alkalmazott antropológiai vizsgálata In: Bihari Nagy Éva - Kavecsánszki Máté - Keményfi Róbert - Marinka Melinda (szerk.) Diptichon. 944 p. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, pp. 899-934
- 2015 Eltérő etnikumok együttélési modelljei.: Kárpát-medencei lokális közösségek példái alapján In: Jakab Albert Zsolt, Kinda István (szerk.) Aranykapu: Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére. 1080 p. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság; Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum; Székely Nemzeti Múzeum, 2015. pp. 921-934.
- 2015 A megélhetési stratégiák etnikai dimenziói: tartósan munkanélküli roma és nem-roma háztartások példáján In: Bocsi Veronika (szerk.) Peremhelyzetben = In Marginal Position: Romológiai írások = Writings from the Field of Romology. 320 p. Debrecen: Didakt Kft., pp. 51-74. (Studia Cingarorum; 1.)
- 2015 Ethnic Dimensions of Subsistence Strategies—Roma and Non-Roma Households with Long-Term Unemployment Problems In: Bocsi Veronika (szerk.) Peremhelyzetben = In Marginal Position: Romológiai írások = Writings from the Field of Romology. 320 p. Debrecen: Didakt Kft., 2015. pp. 211-234. (Studia Cingarorum; 1.)
- 2015 A kapcsolati háló szerepe a tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiáiban KRIMINOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK 74: pp. 77-88. (2015)
- 2013 Egy innovatív fejlesztési projekt konfliktuspotenciáljának alkalmazott antropológiai vizsgálata - Csernely esete MISKOLCI EGYETEM KÖZLEMÉNYEI: ANYAGMÉRNÖKI TUDOMÁNYOK 38:(1) pp. 155-164. (2013)
- 2013 Határeltolódások. Újonnan keletkező törésvonalak a cigány-magyar együttélésben. In: Szuhay P (szerk.) Távolodó világaink: A cigány-magyar együttélés változatai. 502 p. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2013. pp. 101-120. (Cigány néprajzi tanulmányok; 16.)
- 2013 „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. Antropológiai tanulmány: „I am to live on this day...” Subsistence strategies of long-term unemployed people. A paper on anthropology In: Nagy Katalin (szerk.) A Szociális

- segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 : The Effects of Reducing the Social Allowance in Rural Hungary. Budapest: Pro Cserehát Egyesület, 2013. pp. 50-68.
- 2012 Local society and the biomass project in Csernely – the impact of conflicts between roma and non-roma Hungarians on the realization of the project MATERIALS SCIENCE AND ENGINEERING: A PUBLICATION OF THE UNIVERSITY OF MISKOLC 37 (1):(2) pp. 51-57. (2012)
- 2012 A csernelyi „Biomassza” projekt és a helyi társadalom. (A cigány – magyar együttélés konfliktusai és azok hatása a projekt megvalósítására) SZELLEM ÉS TUDOMÁNY (1. szám) pp. 70-85. (2012)
- 2010 Integration or Segregation? (Gypsies in Zabola, Háromszék) ETHNOGRAPHICA ET FOLKLORISTICA CARPATHICA 15:(1) pp. 226-242. (2010)
- 2008 A szász kultúra szerepe a vajolai cigányok identitásában ETHNICA 10:(3) pp. 89-94.
- 2006 Integration or Segregation of Gypsies?: Case Study from Zabola, Háromszék, Romania CENTRAL EUROPEAN POLITICAL SCIENCE REVIEW 7:(26) pp. 71-84. (2006)